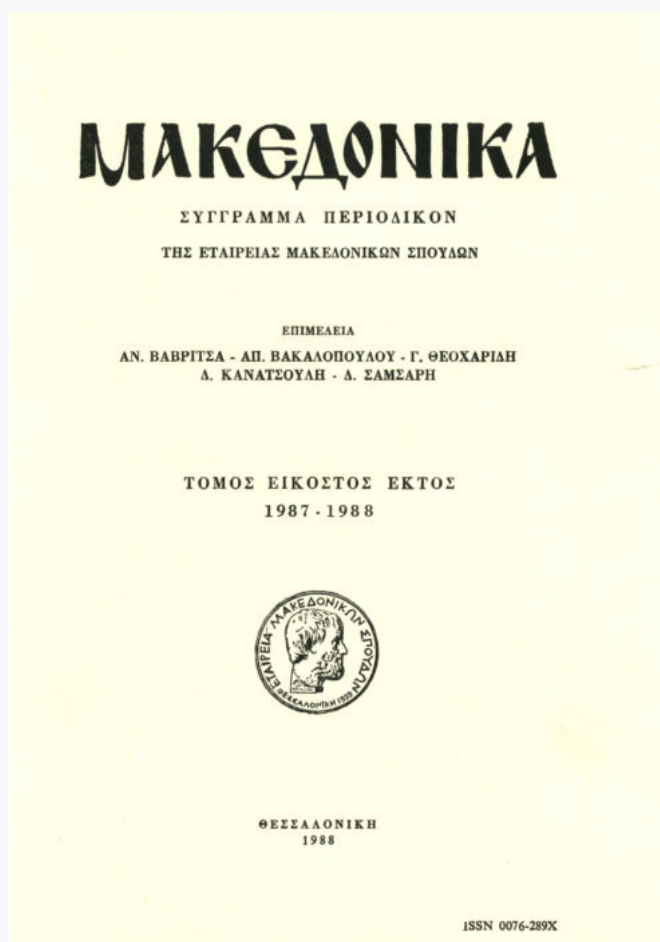

Μακεδονικά

Τόμ. 26 (1987)

Αφιερώνεται εις την μνήμην Χρίστου Ευαγγ. Λαμπρινού, Αθανασίου Ιω. Κωνσταντινίδου

Colin Renfrew, Maria Gimbutas, and Ernestine S. Elster (eds), *Excavations at Sitagroi*

Δημήτριος Β. Γραμμένος

doi: [10.12681/makedonika.1091](https://doi.org/10.12681/makedonika.1091)

Copyright © 2015, Δημήτριος Β. Γραμμένος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Γραμμένος Δ. Β. (1987). Colin Renfrew, Maria Gimbutas, and Ernestine S. Elster (eds), *Excavations at Sitagroi*. *Μακεδονικά*, 26, 388–399. <https://doi.org/10.12681/makedonika.1091>

λα δημοσιευμένα ή ἀδημοσίευτα ἔγγραφα. Τὸ σύνολο τοῦ σχολιασμοῦ δίνει λεπτομερὴ εἰκόνα τοῦ μετοχίου Ὁρφανίου ἀπὸ τὸν 16ο αἰ. ἕως σήμερα. Ἐχὼ τὴ γνώμη ὅτι τὰ τοπογραφικὰ σχόλια, κυρίως ὅσα ἀφοροῦν τὸ μετόχι Ὁρφανίου, θὰ ἦταν παρουσιασμένα μὲ ἐποπτικότερο τρόπο, ἐὰν συνοδεύονταν ἀπὸ χάρτη καὶ τοπογραφικὸ διάγραμμα.

Ἡ ἐργασία κλείνει μὲ χρήσιμο «Εὐρετήριο προσώπων, τόπων καὶ πραγμάτων» καὶ εἰκονογραφεῖται μὲ φωτογραφίες τῶν δώδεκα πρωτότυπων τουρκικῶν ἐγγράφων. Θὰ περίμενε κανεὶς καὶ 1-2 φωτογραφίες τοῦ χφ. - τετραδίου, καὶ ὡς μαρτυρία καὶ ὡς δεῖγμα τῆς καλλιγραφικῆς γραφῆς τοῦ μοναχοῦ Δομετίου.

Ἡ ἐργασία τοῦ Γ.Π. εἶναι χρήσιμη γιὰ πολλοὺς λόγους. Πρῶτον, παρουσιάζει μὲ ἐπιμέλεια, λεπτομέρεια καὶ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση πρωτογενὲς ὕλικό, χρήσιμο γιὰ τὴ μὴ γραφεῖσα ἀκόμη ἱστορία τῆς περιοχῆς Παγγαίου καὶ τῶν σχέσεών της μὲ τὸ Ἅγιον Ὄρος κατὰ τοὺς μεταβυζαντινοὺς καὶ νεωτέρους χρόνους. Εἶναι καὶ ἐπικαιρὴ μὲ τὸν πρόσφατο παρουσιάσθησαν γιὰ τὴν ἴδια περίπου περιοχὴ τρεῖς ἐργασίες μὲ τὸν γενικὸ τίτλο *Continuity and Change in Chalkidiki and the Strömon* (J. Lefort, H. Lowry, V. Dimitriadis) στὸ *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, ἐκδότες A. Bryer καὶ H. Lowry, Birmingham-Washington D.C. 1986. Σὲ ἐξέλιξι βρίσκεται ἐπίσης τὸ ἀρχαιολογικὸ πρόγραμμα ἐπιφανειακῆς ἐρευνας (ἐπισκόπησης) στὴν περιοχὴ τοῦ δέλτα τοῦ Στρυμόνα, ποῦ ἔχει ἀναλάβει ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία καὶ ἡ Βρετανικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν. Δεύτερον, ἀποδεικνύει ἀκόμη μία φορὰ τὴ χρησιμότητα τῶν τουρκικῶν πηγῶν γιὰ τὴν ἀντίληψη ἱστορικῶν πληροφοριῶν σχετικῶν μὲ τὴν ἱστορία τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους καὶ ἐπαναφέρει στὸ προσκήνιο τὴν ἀνάγκη προώθησης τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν στὸν τομεᾶ τῆς τουρκικῆς γλώσσας καὶ παλαιογραφίας. Τρίτον, ἀποτελεῖ τὸ ἀπαραίτητο φιλολογικὸ καὶ ἱστορικὸ ὑπόβαθρο γιὰ τὴν ἀνάληψη ἀρχαιολογικοῦ προγράμματος ἀνασκαφικῆς ἐρευνας τοῦ μετοχίου Ὁρφανίου, ποῦ θὰ εἶναι ἡ δεύτερη προσπάθεια ἐρευνας μεταβυζαντινοῦ χρόνου στὴ Βόρεια Ἑλλάδα—ἡ πρώτη ἦταν ἡ ἐρευνά στὰ Σιδηροκάστια τῆς Χαλκιδικῆς (1976-1978) ἀπὸ τὸ Κέντρο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης καὶ τὴν Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Παρισίων, ἀκόμη ἀδημοσίευτη. Τέλος, ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ἑλληνικὴ ἐπαρχία εἶναι γῆ παρθένα, ἡ ὁποία ἀνταμείβει τὸν ἀρχαιοδίφην ἐπιστήμονα ποῦ τὴν καλλιεργεῖ.

X. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

Colin Renfrew, Maria Gimbutas, and Ernestine S. Elster (eds), *Excavations at Sitagroi*, Vol. 1, The Institute of Archaeology, The University of California, Los Angeles, 1986, σ. I-XXI + 1-504, ἔγχρωμοι καὶ μαυρόασπροι πίνακες, σχέδια (ISBN 0-917956-51-56).

Ἀν οἱ σελίδες ποῦ ἀκολουθοῦν δὲν ἦταν μιά παρουσίαση-κριτικὴ βιβλίου, θὰ μπορούσαν νὰ ἔχουν τὸν τίτλο «Ἡ νεολιθικὴ καὶ ἡ πρώιμη ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς εὐρύτερης τῆς περιοχῆς μὲ τὴν προοπτικὴ τῆς δημοσίευσης τῆς ἀνασκαφῆς τῶν Σιταγρῶν». Ἡ ἀνασκαφὴ αὐτὴ εἶχε σαφεῖς στόχους ἥδη ἀπὸ τὴν ἐναρξὴ τῆς (1967), στόχους ποῦ ἦδη εἶχαν διαγραφεῖ μὲ διάφορα ἄρθρα τοῦ Renfrew, κατὰ κύριο λόγο, ἀλλὰ καὶ κάποιων συνεργατῶν του. Οἱ στόχοι αὐτοὶ ἦταν, σὲ γενικὲς γραμμές: ἡ πολυδιάστατη ἐπιστημονικὴ συνεργασία γιὰ τὴν προσέγγιση τοῦ θέματος τοῦ περιβάλλοντος-οἰκολογίας-οἰκονομίας, ἡ προσέγγιση τοῦ προβλήματος τῶν ἀρχῶν

της μεταλλουργίας στη Βαλκανική, ή εκμετάλλευση των ραδιοχρονολογιών για την άνατρηπή του χρονολογικού συστήματος μεταξύ 'Ανατολίας-ΝΑ Εθρώπης, κλ. 'Η διεπιστημονική και ή άνασκαφική έμπειρία του Renfrew, κυρίως από τους Σιταγρούς, αλλά και από άλλες θέσεις (Σάλιαγκος, Μήλος), ή σύνδεση της έμπειρίας αυτής (την όποια, ως ένα όρισμένο σημείο, εκπροσωπούσε κατά την δεκαετία του '70 ή λ. σχολή του Cambridge) με την θεωρία και μέθοδο της Νέας 'Αρχαιολογίας (Renfrew 1972) και ή προώθηση της σύνδεσης αυτής σε συνεχώς βελτιούμενα θεωρητικά σχήματα, αποτέλεσαν τους άξονες για μία άλματώδη εξέλιξη ή και μεταστροφή της επιστήμης της άρχαιολογίας όχι μόνο σε ευρωπαϊκό αλλά και σε διεθνές επίπεδο.

'Η τελική δημοσίευση λοιπόν των Σιταγρών, όταν μάλιστα κυκλοφορήσει και ό 2ος και τελευταίος τόμος για τον όποιο θά επανέλθουμε, αν και είδε τό φως με πολύ μεγάλη καθυστέρηση για τά δεδομένα της 'Αγγλικής 'Αρχαιολογικής Σχολής, δείχνει, εκ των ύστερών θά έλεγε κανείς, όλο τό φάσμα της ύποδομής που απαιτήθηκε για νά έδραιωθεί ή εξέλιξη αυτή. Και βέβαια καθίσταται σαφές ότι αν θά ήταν δυνατό ή δημοσίευση των Σιταγρών νά γίνει μία δεκαετία νωρίτερα, ίσως ή προϊστορική έρευνα στη Βόρεια 'Ελλάδα νά έπαιρνε μία πιό ούσιαστική μορφή συνεκτικοποιώντας, ίσως, την άνυπαρξία ή άνεπάρκεια της στόν τομέα αυτό νωρίτερα. 'Αλλά άκόμη και οι διάφορες προκαταρκτικές άνακινώσεις του Renfrew ή συνεργατών του, αποτέλεσαν τό έρέθισμα, τουλάχιστο στην περίπτωση την δική μου, για την όργάνωση άνάλογης, κατά τό δυνατό, έρευνας από έλληνικής πλευράς. Πιστεύω ότι ή παρουσίαση και των δύο αυτών τόμων πρέπει νά συνδυασθεί με τά δεδομένα που προέκυψαν από τις άνασκαφικές μου έρευνες (Γραμμένος 1984), τις άλλες άνασκαφικές έρευνες των τελευταίων έτών και τά όσα έχουν έκτεθεί σε πρόσφατή μου σύνθεση (Γραμμένος 1987), ή όποια προηγήθηκε από τον τόμο αυτό.

'Ο πρώτος τόμος άποτελείται από δύο μέρη: τό πρώτο τιτλοφορείται «'Η πολιτιστική συνέχεια και τό προϊστορικό περιβάλλον» και τό δεύτερο «Από τά τεχνοπράγματα (artifacts) στην κοινωνία». 'Ο τόμος από πλευράς πινάκων, καταλόγων, λημμάτων κ.λ. έχει αὐτοτέλεια. 'Εχει όκτώ κεφάλαια.

Στό 1. Κεφάλαιο (Colin Renfrew, 'Η Βορειοανατολική 'Ελλάδα: Τό άρχαιολογικό πρόβλημα) ό Renfrew άναφέρεται στά της γνωστής διάστασης που άφορούν τό χρονολογικό πρόβλημα Βαλκανικής-'Ανατολίας. Στό μεταξύ έχουν προκύψει νεότερα στοιχεία για τό θέμα αυτό που ένισχύουν ή άλλων όριστικοποιούν την άποψη της αὐτόνομης εξέλιξης της Βαλκανικής και την έξίσωση της Vinča A με τις άρχές της NN και όχι με τις άρχές της ΠΕΧ (Γραμμένος 1984). Κατά τό άλλα, στό κεφάλαιο αυτό άναφέρεται γενικά στά θέματα και των δύο τόμων, ένώ τά άναφερόμενα για τις άνασκαφικές μεθόδους στό 2. Κεφάλαιο (C. Renfrew, 'Η πορεία του προγράμματος), εφαιμόζονται πλέον, ή καταβάλλεται προσπάθεια νά εφαιμοσθούν, στίς συστηματικές προϊστορικές άνασκαφές. 'Εκείνο που θά παρατηρούσε κανείς βέβαια, είναι ότι ή άνασκαφή των Σιταγρών δέν προηγήθηκε στά πάντα, αν μή τι άλλο, στην άποκατάσταση των πολιτιστικών φάσεων (σ. 13), άφου προηγήθηκε ή άνασκαφή του Ντικίλι Τας ή και του 'Ακροποτάμου άκόμη. Σημαντικότατο βέβαια είναι τό γεγονός ότι ύπάρχει τομή στό κέντρο του οικισμού (ΖΑ) που καλύπτει όλο τό φάσμα της στρωματογραφίας του και με βάση την όποια καταρτίστηκαν οι φάσεις του οικισμού. Προέκταση της τομής αυτής είναι ή τομή ΖΒ ή όποια «πέρασε», με την έπίβλεψη του γνωστου παλαιοζωολόγου Payne, όλη από νεροκόσκينو άφου, όπως και στην άνασκαφή της Δήμητρας, ό 'Αγγίτης ήταν πολύ κοντά. Κατά τά άλλα, από πλευράς κοσκινισμάτων, έγιναν τά έξιξ (σ. 21 κ.έξ.): όλα τά χώματα περνούσαν από νεροκόσκينو με «μάτι» 0,03 μ. και από κάθε

στρώμα κάθε τομής συλλεγόταν χῶμα σὲ δύο πλαστικές σακοῦλες μεγάλου μεγέθους γιὰ τὴν περισυλλογὴ τοῦ παλαιοβοτανολογικοῦ ὑλικοῦ. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ (1) τὸ κόστος τῆς ἀνσκαφῆς μειώνεται πάρα πολὺ καὶ (2) τὰ δεδομένα ἔχουν ἀξία ἀπὸ στατιστική πλευρὰ (standarization). Βεβαίως μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὅπως ἔδειξε ἡ ἐμπειρία τῆς Δήμητρας ὅπου κοσκινιζόταν ὅλο τὸ χῶμα, εἰδικὰ ἀπὸ οἰκισμοὺς ὅπως αὐτοί, χάνεται ἕνα μεγάλο ποσοστὸ ἀπὸ ὅλα τὰ ὑλικά. Ὅλα, ἐπομένως, ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν ἐπιλογὴ τῆς ἀνασκαφικῆς στρατηγικῆς. Ὁ Renfrew ἀναγνωρίζει (1) τὴν τεράστια δυσκολία γιὰ τὴν ἀποκάλυψη συγκεκριμένων οἰκοδομικῶν λειψάνων σὲ τέτοιους οἰκισμοὺς, (2) τὸ ὅτι διδάχθηκε ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τῶν συναδέλφων ἀπὸ τὴν Βουλγαρία καὶ (3) ὅτι κάποια σαφὴ κάτωψη δίνει μόνο τὸ λ. «καμένο σπίτι» τῆς ΠΕΧ, ἐπειδὴ ἡ φωτιά στερεοποίησε τὴν ἀπὸ πηλὸ ὑποδομὴ τῶν τοίχων τοῦ κτιρίου.

Στὸ 3. Κεφάλαιο (D. A. Davidson, Γεωμορφολογικὲς σπουδὲς) ὁ γνωστὸς γεωγραφολόγος παρουσιάζει μιὰ γεωμορφολογικὴ ἀνάλυση τῆς πεδιάδας τῆς Δράμας, στὴν ὁποία, βέβαια, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Ντικιλί Τὰς καὶ τοὺς Σιταγρούς, ὑπάρχουν 20 προϊστορικοὶ οἰκισμοί, νεολιθικοὶ καὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ. Ὁ Davidson εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς κυρίους ἐισηγητὲς τῆς γεωγραφολογίας στὴν Ἑλλάδα καὶ βέβαια, τόσο ἡ συμβολὴ του αὐτῇ, ὅσο καὶ τὰ ἄρθρα του ποὺ προηγήθηκαν, μὲ ἀφορμὴ κυρίως τοὺς Σιταγρούς, παρουσιάζουν ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον. Τὰ σημεῖα στὰ ὁποῖα ἀναφέρεται ὁ Davidson (βλ. καὶ Γραμμένος 1980), κυρίως ὅσα δὲν ἔχουν γίνῃ μέχρι τώρα γνωστὰ καὶ μὰς ἐνδιαφέρουν ἰδιαίτερα ἐδῶ, σὲ συνδυασμὸ μὲ συμπεράσματα ποὺ προέκυψαν μετὰ τίς ἐρευνές του, εἶναι τὰ ἑξῆς: Ἀπὸ γεωμορφολογικῆ ἀποψη ἔχουν ἐντοπισθεῖ πέντε εἰδῶν ἐδάφη, δηλαδὴ οἱ ὑπώρειες τῶν βουνῶν, δύο εἰδῶν ἀλλουβιακὲς ἀποθέσεις, περιοχὴ μὲ ἀρβεστολιθικὸ ἐδῶφ, ἡ περιοχὴ μὲ τὴν τύφω καὶ ἑλῶδη ἐδῶφ. Γιὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν ἀλλουβιακῶν ἀποθέσεων χρησιμοποιεῖ, ὅπως βεβαίως εἶναι εὐλόγο, τὰ δεδομένα ἀπὸ τοὺς οἰκισμοὺς, δηλαδὴ τὸν συσχετισμὸ τῶν ἐπιχώσεων τῶν οἰκισμῶν μὲ τίς ἀλλουβιακὲς ἀποθέσεις καὶ ἐκεῖνο ποὺ καθίσταται ἀμέσως σαφὲς εἶναι ὅτι ἡ χρονολόγησίς τους εἶναι ποικίλη καὶ πρέπει νὰ ἐξετάζεται γιὰ κάθε ἕνα οἰκισμὸ χωριστά. Στὴν χρονολόγησιν τῶν ἀλλουβιακῶν ἀποθέσεων συμβάλλει ἀκόμη καὶ ἡ ἀνεύρεση ὀστράκων τῶν ἱστορικῶν χρόνων, ὅπως π.χ. στὴν περίπτωση τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Μεγαλόκαμπου. Μὲ τὴν χαρτογράφισιν τῆς γεωγραφολογικῆς φυσιογνωμίας τῆς πεδιάδας σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ τὰ στίγματα τῶν προϊστορικῶν οἰκισμῶν ὧν τῶν περιόδων, προκύπτουν τὰ ἑξῆς συμπεράσματα: Τὸ μέγιστο ποσοστὸ τῶν οἰκισμῶν βρίσκεται μέσα στὶς ἀλλουβιακὲς ἀποθέσεις καὶ μάλιστα ἀπὸ αὐτὲς ποὺ προηγήθηκαν ἀπὸ τὴν ἰδρυσιν τῶν οἰκισμῶν. Οἱ συνθήκες γιὰ τὴν ἀνθρώπινη διαβίωσιν στὶς περιοχὲς αὐτὲς τῶν ἀποθέσεων καὶ ἰδιαίτερα στὶς χαμηλότερα ὑψομετρικά, εἶναι σχεδὸν ἰδανικὲς ἀπὸ κάθε ἀποψη. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ εἶναι ἀντίθετο ἀπὸ τοῦ Fotiadis (1985) γιὰ τὴν λεκάνη τῶν Σερρῶν, ὅτι δηλαδὴ ἐκεῖ ὑπάρχει μερικὴ γειννίασιν τῶν οἰκισμῶν μὲ περιοχὲς μὲ ἀλλουβιακὲς ἀποθέσεις καὶ ὅτι ἡ παραγωγικότητά τους δὲν ἀποτελεῖ κριτήριο γιὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν οἰκισμῶν. Ἡ παραγωγικότητά τοῦ ἐδάφους ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη ἐργασία καὶ ὄχι ἀπὸ τίς ἀλλουβιακὲς ἀποθέσεις. Τὸ σίγουρο εἶναι ὅτι τίθεται ἕνα ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον θέμα, τὸ ὁποῖο θὰ χρειαζόταν μιὰ πρὸ συστηματικὴ διαπραγμάτευσιν. Ἐκεῖνο ποὺ θὰ ἦταν εὐλόγο, εἶναι ὅτι τὸ συμπέρασμα τοῦ Fotiadis δὲν ἀποκλείει βέβαια τὴν ἐγκατάστασιν καὶ σὲ ἀλλουβιακὲς ἀποθέσεις: ἀπλῶς δὲν τὴν θεωρεῖ, καὶ σωστά, αὐτονόητη. Ἐξάλλου τὸ συμπέρασμα τοῦ Davidson διαφέρει κατὰ κάποιο τρόπο καὶ ἀπὸ τὸ συμπέρασμα τοῦ Appendix D (Κεφάλαιο 6) τῶν Higgs καὶ Vita-Finzi γιὰ μειωμένες πλυτοπαραγωγικὲς δυνατότητες τῆς ἐνδύτης περιοχῆς τῶν Σιταγρῶν (βλ. ἐδῶ σ. 392).

Ο συνεργάτης του Davidson B. Thomas αποκαθιστά στο ίδιο Κεφάλαιο την στρωματογραφική Ιστορία του οικισμού και της άμεσής του περιοχής (σχέση κοίτης ποταμού με οικισμό, διάβρωση, επίχωση, περίοδοι άλλουβιακών αποθέσεων και άλλα), ενώ ο Davidson, με βάση την ανάλυση 37 δειγμάτων από την πληρέστερη στρωματογραφικά τομή (ZA) προχωράει στην ανάλυση του εδάφους (soil analysis) και ειδικότερα στην ανάλυση του βαθμού της αντιπροσώπευσης των διαφόρων στοιχείων (particle size analysis) στα δείγματα του χώματος που προέκυψαν από κόσκινο με «μάτι» 0,002 μ. Προχωράει όμως και στην ανάλυση της περιεκτικότητας σε φωσφόρο και σε οργανικές ουσίες των διαφόρων δειγμάτων, ανάλυση ή οποία αποδεικνύει την ύπαρξη κατοίκησης, ακόμη και όταν δεν υπάρχουν αρχαιολογικά δεδομένα (δοτράκα π.χ.). Με την ανάλυση των στοιχείων αποδεικνύεται π.χ. ότι ο πηλός για την κατασκευή του «καμένου σπιτιού» προέρχεται από τις όχθες του Άγγιτη. Με την ανάλυση της περιεκτικότητας σε φωσφόρο αποδεικνύεται ότι στα βαθύτερα στρώματα μειώνεται η περιεκτικότητά του, γεγονός που σημαίνει ότι στις νεότερες φάσεις του οικισμού έχει αυξηθεί ο πληθυσμός. Ένα άλλο συμπέρασμα ουσιαστικό είναι ότι η αλλαγή των πολιτιστικών φάσεων του οικισμού (I-Vb) σχετίζεται με αλλαγή στην αντιπροσώπευση των διαφόρων στοιχείων, στην αναζήτηση δηλαδή νέων άλλουβιακών πηγών για τις διάφορες κατασκευές. Τέλος, ένα τελευταίο συμπέρασμα: Η μείωση στην περιεκτικότητα σε φωσφόρο των δειγμάτων 21 και 29 θα μπορούσε να σημαίνει εγκατάλειψη μεταξύ των φάσεων III και IV και Va και Vb. Και αυτό είναι μία ουσιαστική προσφορά της γεωαρχειολογικής έρευνας, αφού είναι γνωστή η συζήτηση που έχει αναπτυχθεί γύρω από το χρονολογικό πρόβλημα που προκύπτει εξαιτίας και των κενών αυτών.

Το 4. Κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στην Ιστορία της πανίδας της περιοχής. (Judith Turner- J.R.A. Greig.). Η σύνθεση αυτή επιτυγχάνεται με βάση αναλύσεις γύρης. Οι δύο αυτοί ειδικοί, μαζί με τον Wijmstra, ο οποίος έκανε ανάλογη έργασία ειδικά για την πεδιάδα των Φιλίππων, και τον Bottema, έχουν εργασθεί συστηματικά στη Μακεδονία. Πρόσφατα προσπάθησα να συνοψίσω τα δεδομένα από τις παλυνολογικές έρευνες στη Μακεδονία (Γραμμένος 1987), ή οποία, χάρη στους ειδικούς αυτούς, φαίνεται ότι είναι μία από τις καλύτερα έρευνήμενες περιοχές. Τα δύο ουσιαστικά συμπεράσματα, ότι δηλαδή από την νεολιθική εποχή μέχρι τις μέρες μας δεν έχει συμβεί ουσιαστική κλιματολογική αλλαγή και ότι τα δάση ή οι θάμνοι των πεδιάδων εξαφανίστηκαν από τις καλλιεργητικές ανάγκες, φαίνεται ότι και από την διαπραγμάτευση της Turner και του Greig δεν ανατρέπονται. Στην πολύτιμη προσθήκη του Κεφαλαίου αυτού (O. Rackham, Charcoal) εξετάζονται 100 δείγματα από καμμένα ξύλα διαφόρων ειδών και μεγεθών που προέκυψαν από την ανασκαφή, μία εργασία πολύ σπάνια όχι μόνο για τα ελληνικά αρχαιολογικά δεδομένα.

Ο γνωστότατος από τις έρευνές του και στην Ελλάδα Ούγγρος παλαιζωολόγος S. Bökönyi, έχει αναλάβει και τη μελέτη του όλικου των Σιταγρών (Κεφάλαιο 5. Faunal Remains, με μία συμβολή του D. Janossy). Όπως είναι γνωστό μία πρώτη άποψη της μελέτης του είχε δημοσιεύσει στον γνωστό τόμο για την νεολιθική Ελλάδα (NE). Άνεξάρτητα με την διαφορετική με το Payne θέση του για το θέμα των κοσκινισμάτων ή για θέματα καθαρά παλαιζωολογικά, για τα όποια δεν είμαι σε θέση βέβαια να εκφράσω άποψη, εκείνο που μπορεί να κρίνω (βλ. και Γραμμένος 1987), είναι ότι τα δεδομένα των Σιταγρών εντάσσονται στις γνωστές αναλογίες (κατά είδη, φάσεις και ποσότητες) της Βαλκανικής από την νεολιθική και ΠΕΧ. Όπως ή άλλως, πάντως, ο Bökönyi ανήκει σε συγκεκριμένη σχολή και είναι μελετητής των δεδομένων από πολλούς οικισμούς της Βαλκανικής. Και βέβαια ο Bökönyi εκθέτει συστηματικά τα

της μεθόδου του (σ. 63 κ.ξ.).

Στήν εξέλιξη των τύπων των οικισμών αναφέρεται ο Blouet (Κεφάλαιο 6, Brian Blouet, Development of the Settlements Pattern), ενώ, σέ προσθήκη του Κεφαλαίου αυτού, οι E. Higgs και C. Vita-Finzi εξετάζουν τις πλουτοπαραγωγικές δυνατότητες της περιοχής γύρω από τον οικισμό (Site Catchment Analysis). Οι τελευταίοι ήταν και οι εισηγητές της μεθόδου κατά την περασμένη δεκαετία. Ο Blouet, με βάση την επιφανειακή κεραμική, κατατάσσει τους οικισμούς με βάση τις φάσεις που προέκυψαν από την ανασκαφή των Σιταγρών. Στήν φάση Σιταγροί Ι περιλαμβάνονται οι οικισμοί Σιταγροί, Ντικιλί Τάς, Τσόρλα, Νέα Μπάφρα. Αρχικά μία διόρθωση. Ο Τσόρλα είναι Τσόρλακ και ίσως να είναι παραθορά της τουρκικής λ. τσολάκ (= κουτσός). Η σημερινή ονομασία της περιοχής είναι Ζωοδόχος Πηγή (Γραμμένος 1975 (1978)).

Η διαπραγματεύση του Blouet θα μπορούσε να συνοδεύεται και από μία προσθήκη με την χρονολόγηση της επιφανειακής κεραμικής αφού σίγουρα αντιπροσώπευση της φάσης Σιταγροί Ι στην πεδιάδα της Δράμας (= MNIII με τα θεσσαλικά δεδομένα), θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι υπάρχει μόνο στους Σιταγρούς, ίσως στο Πολύστυλο (Γραμμένος 1984, 172), στο Μυλοπόταμο (Γραμμένος 1984, 174 κ.ξ.), και στη Ζωοδόχο Πηγή (Γραμμένος 1975 (1978) (στο Γραμμένος 1984 από παραδρομή δεν αναφέρθηκε η MN στην Ζωοδόχο Πηγή). Από τους οικισμούς Δράμας και Νέας Μπάφρας δεν υπάρχουν στοιχεία τουλάχιστο με βάση τα δεδομένα από την κεραμική που συνέλεξαν οι βρετανοί έρευνητές στην πεδιάδα και εκθέτονται στο Γραμμένος 1975 (1978). Επίσης, τουλάχιστο με βάση τα μέχρι σήμερα δεδομένα, δεν αντιπροσωπεύεται η φάση Δήμητρα Ια-β ή Σιταγροί Ι στο Ντικιλί Τάς (βλ. πρόσφατα Sfériades 1983). Με την ευκαιρία αυτή θα ήθελα να διορθώσω μία αβλεψία, δική μου αυτή τη φορά. Οι αναφερόμενες κεραμικές κατηγορίες από το Ντικιλί Τάς στο Γραμμένος 1984, 56 είναι NN και πρέπει να μεταφερθούν στη σελίδα 71.

Ανεξάρτητα πάντως από τις δυσκολίες για τον εντοπισμό της φάσης Σιταγροί Ι στην επιφανειακή κεραμική, πιστεύω ότι η φάση αντιπροσωπεύεται σε όλους σχεδόν τους οικισμούς της πεδιάδας Δράμας και Σερρών και ότι οι θέσεις Σιταγροί, Πολύστυλο(:), Μυλοπόταμος(:) και Ζωοδόχος Πηγή αντί των θέσεων που παραθέτει ο Blouet, δεν αλλάζουν και πολύ την εικόνα της χωρικής κατανομής των οικισμών στη φάση αυτή. Τέλος, με βάση τα δεδομένα από το Γραμμένος 1984, στους καταλόγους των οικισμών των επομένων φάσεων που παραθέτει ο Blouet θα πρέπει, εννοείται για την πεδιάδα της Δράμας, να προστεθούν και άλλοι οικισμοί.

Η μείωση των οικισμών κατά την φάση III σε σχέση με την φάση II που υποθέτει ο Blouet, μείωση βεβαίως που δεν προϋποθέτει, πάντα κατά τον Blouet, και πληθυσμιακή μείωση, αφού έγινε δυνατή η πληθυσμιακή συγκέντρωση σε λιγότερους αλλά καλύτερα οργανωμένους οικισμούς, είναι συμπεράσματα που μάλλον δεν θα πρέπει να ισχύουν (βλ. συζητισμό προδημιακών και δημιακών φάσεων στο Γραμμένος 1984). Ειδικά για την πληθυσμιακή συγκέντρωση θα παρατηρούσα ότι, σε αντίθεση με την Κεντρική Μακεδονία, στην Ανατολική δεν υπάρχουν οικισμοί με μεγάλη έκταση. Το ίδιο, ως προς τον πληθυσμό, θα μπορούσε να υποστηριχθεί και για την ΠΕΧ. Άλλα και για την YEX δεν μπορεί να υποστηριχθεί αύξηση οικισμών πληθυσμού στην Ανατολική Μακεδονία (Γραμμένος 1980) σε αντίθεση με την Κεντρική Μακεδονία. Ενδιαφέρον είναι ότι και ο Blouet ξεχωρίζει νεολιθικούς οικισμούς που σαφώς διαφέρουν ως προς το μέγεθος, παρά την διάβρωση και τις σύγχρονες επεμβάσεις.

Πολύ ενδιαφέρουσες είναι οι παρατηρήσεις των Higgs και Vita-Finzi που ακολουθούν σχετικά με τις μειωμένες πλουτοπαραγωγικές δυνατότητες της εδρύτερης περιο-

χῆς τῶν Σιταγρῶν.

Ἀκολουθεῖ κατόπιν τὸ σχετικὸ μὲ τὴν πολιτιστικὴ ἀκολουθία Κεφάλαιο 7, Colin Renfrew, The Sitagroi Sequence). Ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, σὲ μία ἀπὸ τῆς τομῆς (ZA) ἀντιπροσωπεύεται ὅλη ἡ ἀκολουθία. Ἡ τομὴ αὕτὴ ἀποτελεῖ ἓνα ἀνασκαφικὸ ἐπίτευγμα ἀφοῦ φθάνει ὥς τὸ παρθένο ἔδαφος, δηλαδὴ φθάνει σὲ βάθος 11 μ., εἶναι κλειστὴ ἀπὸ παντοῦ καὶ ἔχει διαστάσεις μόνο 4 × 4 μ.

Ὁ ἀριθμὸς, τὸ βάρος τῶν ὀστράκων καὶ ἡ ποσοστιαία ἀντιπροσώπευσή τους ἔχουν ληφθεῖ ὑπόψη, πράγμα ἐξαιρετικὰ χρήσιμο καὶ γιὰ τῆς μελλοντικῆς συγκριτικῆς ἐρευνῆς. Σημαντικὸ εἶναι καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ὅλο τὸ χῶμα τῆς ZA πέρασε ἀπὸ κόσκινο μὲ «μάτι» 0,03, ἀρκετὰ μεγάλο βέβαια, ἢ μᾶλλον πολὺ μεγάλο, ἀφοῦ τῆς Φυλακοπῆς ἦταν 0,01 μ., ἀλλὰ ὅπως δὴ ποτε εἶναι μιὰ σίγουρη βάση. Δηλαδὴ στὸ σύνολο τῶν 176 κ.μ. χῶματος τῆς τομῆς ZA βρέθηκαν 28.213 ὄστρακα μὲ βάρος 817 κιλά. Τὰ δεδομένα ἀπὸ τὴ Δήμητρα εἶναι σαφῶς ὑψηλότερα:

Δήμητρα I = MNIII = Σιταγροὶ I = 11,2 κ.μ. χῶμα = 16539 ὄστρακα = 291440 γρ. (ἀκοσκίνιστο τὸ χῶμα).

Δήμητρα II = φάση Τσαγκλί-Ἀράπη = Σιταγροὶ II = 17,6 κ.μ. χῶμα = 19877 ὄστρακα = 244825 γρ. (κοσκινισμένο μὲ ξεροκόσκينو τὸ χῶμα καὶ μὲ «μάτι» τοῦ τελευταίου ἀπὸ κάτω κόσκινου 0,003 μ. (Γραμμένους 1984,41).

Οἱ διαφορῆς αὗτὲς ὀφείλονται βέβαια σὲ διαφορετικὰς ἐπιλογὰς γιὰ τὴν περισυλλογὴ. Ξεχωρίζουν 33 κεραμικὲς κατηγορίες μὲ τὸ κριτήριον, ὅπως στὴ Δήμητρα καὶ τὰ Βασιλικά, τὴν χρωματικὴ ἐντύπωση-τεχνικὴ καὶ οὐσιαστικὰ εἶναι ἴδιες, ἢ παραλλαγὰς τῶν κατηγοριῶν πού ὁ French εἶχε ξεχωρίσει δημοσιεύοντας ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ ἀπὸ οἰκισμοὺς τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας. Πολὺ σημαντικὸ εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι μὲ διαγράμματα γιὰ κάθε κατηγορία δίνεται ἡ ποσοστιαία, ἀπὸ πλευρῶς βάρους καὶ ἀριθμοῦ ὀστράκων, ἀναλογία τους στὰ συγκεκριμένα στρώματα. Παραθέτονται μάλιστα ἄνθοι ἐγχρωμοὶ πίνακες γιὰ νὰ γίνει κατανοητὴ καὶ ἀναγνωρίσιμη ἡ κάθε γραπτὴ κατηγορία, ἀφοῦ ἡ ποικιλία τους εἶναι κάτι παραπάνω ἀπὸ ἐντυπωσιακὴ. Ἡ ἀντιστοιχία μὲ τῆς 28 γραπτῆς κατηγορίες ἀπὸ τὴ Δήμητρα εἶναι, ἢ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι, ἡ ἑξῆς:

Σιταγροὶ (σ. 159 κ.ἑξ.)

Black on Red
Brown on Buff
Brown on Cream
Black Topped
Black Topped with
Differential Burnishing
(δηλαδὴ ἡ φαειὰ ἐπιφάνεια εἶναι ἀνώμαλη
μὲ γραμμικὲς ἐξάρσεις
(streaky effect)
Coarse
Clymsy Grooved
Dark Burnished

Excised
Excised with Graphite

Δήμητρα (Γραμμένους 1984, 1984 κ.ἑξ.,
Γραμμένους 1987, Appendix I)

Κατηγορίες 1, 16, 22
Κατηγορία 23
Κατηγορία 2

Κατηγορία 26
Δὲν ἀντιπροσωπεύεται ἢ, ἂν ὑπάρχουν
δείγματα, θὰ ἔχουν ἐνσωματωθεῖ στὴν κα-
τηγορία 26

Κατηγορία 4, 25, 27, 21.
Κατηγορία 18
Θὰ πρέπει νὰ ἐντάσσονται στὴν κατη-
γορία 3
Μᾶλλον κατηγορία 20
Ἐντάσσεται στὴν κατηγορία 13

Fine Black Burnished	Ἐντάσσεται στήν κατηγορία 3
Fine Incised with Infillings	Ἐντάσσεται στήν κατηγορία 13
Gray Lustre Channeled	Κατηγορία 28
Graphite painted	Κατηγορία 5
Gray Lustre	Κατηγορία 3a (βλ. Γραμμένος 1984, 47)
Grooved	Κατηγορία 18
Incised	Κατηγορία 13
Matte Brown on White	Κατηγορία 10
Matt Red on Brown	Ἐντάσσεται στις κατηγορίες 2 και 23
Orange on Orange	Κατηγορία 15
Other painted	Βασικά ἡ κατηγορία 12
Pithos	Κατηγορία 4
Pale Fabric, Probably Painted	Ἐντάσσεται στήν κατηγορία 3
Pale Burnished	Ἐντάσσεται στήν κατηγορία 3
Red on Brown	Κατηγορία 6
Rippled	Ἐντάσσεται στήν κατηγορία 3
Rural	Ἐντάσσεται στήν κατηγορία 4
Rusticated	Κατηγορία 27
Red on White	Θά πρέπει νά ἐντάσσεται στήν κατηγορία 10
Smooth	Ἐντάσσεται στήν κατηγορία 3
Smeared	Δέν ὑπάρχει συγκεκριμένη ἀντιστοιχία
Stamped Poitillé	Ἐντάσσεται στήν κατηγορία 13
White on Red	Δέν ὑπάρχει συγκεκριμένη ἀντιστοιχία

Παρατηροῦμε ὅτι, σέ γενικές γραμμές, οἱ κεραμικές κατηγορίες συμπίπτουν. Ὁ-
πωσδήποτε, τώρα πού ὑπάρχουν τὰ δεδομένα ἀπό τοὺς Σιταγροὺς καὶ τὴ Δῆμητρα, μία
μελέτη τῆς μικρῆς, ἔστω, κεραμικῆς διαφοροποίησης ἀνάμεσα σέ δύο οἰκισμοὺς πού
ἀπέχουν μεταξύ τους σέ εὐθεία γραμμὴ περίπου 30 χλμ., θά ἦταν ἀπὸ κάθε ἀποψη, μία
πάρα πολὺ διαφωτιστικὴ ἐργασία, ἂν βέβαια στόχος τῆς ἦταν νά ἀναφερθεῖ στὸ θέμα
τῶν ἀνταλλαγῶν τουλάχιστο. Ἡ περιγραφικὴ καὶ ποσοτικὴ ἀνάλυση τῆς κεραμικῆς
(ἀντιπροσώπευση ἀριθμοῦ ὀστράκων κατὰ κιλό, ἢ ἀντιπροσώπευση τοῦ ποσοστοῦ
τῶν ὀστράκων μὲ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα σέ σχέση μὲ τὸ σύνολο τῶν ὀστράκων
κ.λ.), παρέχει, τὰ ἴδια σέ τελικὴ ἀνάλυση δεδομένα μὲ τὸν πίνακα Α τοῦ Γραμμένου
1984 καὶ ὅλα αὐτὰ εἶναι στοιχεῖα πού σέ συνδυασμὸ καὶ μὲ τὴν ἀναφερόμενη ἀπὸ τὸν
Renfrew διατριβὴ τοῦ Keighleg (Marriott) πού ἀναφέρεται στὸ ὕλικό τῶν Σιταγρῶν
(1969), θά μπορούσαν νά ἀποτελέσουν τὴν βάση γιὰ μιὰ τέτοια ἐργασία. Ἀλλὰ, εἰδικὰ
γιὰ τοὺς Σιταγροὺς, καὶ ὅχι βέβαια μόνο γι' αὐτοὺς, εἶναι δεδομένα πού συμβάλλουν
κατὰ κύριο λόγο στὸ πρόβλημα τοῦ χωρισμοῦ τῶν περιόδων.

Τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν ραδιοχρονολογήσεων πού παραθέτονται πρὸς τὸ τέλος τοῦ
κεφαλαίου εἶχαν ἤδη δημοσιευθεῖ. Τὸ σημαντικὸ εἶναι ὅτι ὑπάρχουν ἀποτελέσματα
ἀπὸ πολλὰ ἐργαστήρια, τὰ ὅποια δὲν ἀλληλοσυγκρούονται. Μὲ βάση τίς ραδιοχρονο-
λογήσεις ἀπὸ τὰ στρώματα 41a καὶ 31 τῆς τομῆς ΖΑ, δηλαδὴ τὰ ἀκράια πρὸς τὰ πάνω
καὶ πρὸς τὰ κάτω ὅρια μεταξύ τῶν φάσεων ΙΙΙ καὶ ΙV (σ. 173 καὶ Fig. 8,2, ὕψος ἐπιχώ-
σεων περίπου 1,80 μ.), ὑπάρχει ἓνα χρονικὸ ἀνοιγμα 600 ἐτῶν, τὸ ὁποῖο καλύπτουν τὰ
στρώματα 40 ὡς 33. Ἀλλὰ γιὰ τὸ «κενὸ» αὐτὸ θά ἐπανελθούμε (ὑποσ. σ. 397).

Στὸ 8. Κεφάλαιο περιγράφονται τὰ εὐρήματα κατὰ τομὴ καὶ γενικά ἡ ὅλη ἀνα-
σκαφικὴ ἔρευνα (Colin Renfrew, The Excavated Areas). Ἀναφέρονται δηλαδὴ κατὰ

φάση τὰ ἀρχιτεκτονικά δεδομένα, τὰ ἀγγεῖα ποὺ ἀριθμήθηκαν, καὶ τὰ μικροαντικείμενα. Προηγείται ἡ παράθεση τῶν δεδομένων τῆς στρωματογραφικῆς τομῆς (ΖΑ), ἐνῶ ἡ τῶν ὑπολοίπων τομῶν γίνεται συνολικά, ἀφοῦ προηγηθεῖ ἡ δημοσίευση μερικῶν ταφῶν τῆς ὑστερῆς ἐποχῆς τοῦ σιδήρου ποὺ ἦταν σχεδὸν ἐπιφανειακές.

Οἱ τρεῖς μεγάλες κατασκευὲς ποὺ ἀντοπίστηκαν στὸν μεγάλο τομέα τῆς ἀνασκαφῆς (occupation episodes) εἶναι τὸ σύστημα τῶν ἀποθηκευτικῶν λάκκων (Bin Complex), ἡ λάκκων ἀπορριμμάτων, ἡ καὶ τὰ δύο, τὸ «μικρὸ σπίτι» καὶ τὸ «καμένο σπίτι». Καὶ οἱ τρεῖς ἀνήκουν στὴν ΠΕΧ. Ὁ τομέας αὐτός, στὸ ἀρχικὸ στάδιο τῆς ἀνασκαφῆς, ἦταν χωρισμένος σὲ μικρότερους πού, μὲ τὴν πρόοδο τῆς ἀνασκαφῆς, ἐνοποιήθηκαν. Στὴν περίοδο τῶν ἀποθηκευτικῶν λάκκων ποὺ εἶναι καὶ ἡ νεότερη, τὰ σπῆτια θὰ πρέπει νὰ ἦταν κατασκευασμένα ἀπὸ πλιθιά ξεραμένα στὸν ἥλιο. Σύγχρονες μὲ τὴν φάση τοῦ «μακριοῦ σπιτιοῦ» εἶναι πολλὲς παιδικὲς ταφές, πλησίον ἢ στὸ συνωστεικτὸ πού. Τὰ δεδομένα ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἀρχιτεκτονική, τὴν κεραμική, τὰ μικρὰ εὐρήματα καὶ οἱ ραδιοχρονολογήσεις, δίνονται χωριστὰ γιὰ κάθε μία ἀπὸ τὶς οἰκοδομικὲς αὐτὲς φάσεις. Τὸ ἴδιο σύστημα ἀκολουθεῖται καὶ γιὰ τὰ δεδομένα τῶν ἄλλων τομῶν. Ἀμεσα βοηθητικὸς γιὰ τὸν ἀναγνώστη εἶναι ὁ Πίνακας 8.1 (σ. 222) ὅπου, μὲ ἀφορμὴ τὴν παράθεση τῶν κυβικῶν μέτρων ἀνασκαμμένου χώματος κατὰ τομὴ καὶ κατὰ φάση, μπορεῖ νὰ ἀνατρεχέι κανεὶς στὶς συγκεκριμένους τομὲς γιὰ τὴν ἀνεύρεση τῶν δεδομένων ποὺ ἀφοροῦν τὴν κάθε φάση (π.χ. στὶς τομὲς KL ἀντιπροσωπεύονται μὲ 28,2 καὶ 25,4 κ.μ. οἱ φάσεις I καὶ II). Ἐπὶ συνόλου 17 τομῶν 4×4 ἢ 2×2 μ., ἡ ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ ἀπαντᾷται, ἀποκλειστικὰ ἢ ὀχι, σὲ 11 τομεῖς, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐνοποιημένοι εἶναι μόνον ἐκεῖνοι ποὺ ἀπέδωσαν τὶς κατασκευὲς ποὺ ἀναφέραμε. Ὅπως ἤδη εἶχε γίνει γνωστὸ, στὶς τομὲς ποὺ ἔχουν νεολιθικὲς ἐπιχώσεις, δὲν βρέθηκαν κατόψεις οἰκῶν ἀλλὰ μόνον μεμονωμένους ἐστίες.

Τὸ δεύτερο μέρος τοῦ βιβλίου ἔχει γενικὸ τίτλο «Ἀπὸ τὰ τεχνοπράγματα στὴν κοινωνία».

Στὸ 9. Κεφάλαιο ἡ Maria Gimbutas μελετᾷ τὰ εἰδώλια. Παρατίθεται ἀπὸ ὅλα (σύνολο 250) φωτογραφία ἡ σχέδιο, ἡ καὶ τὰ δύο καὶ κατάλογος μὲ ὅλα τὰ ἀνασκαφικά τους κ.λ. δεδομένα. Ἡ ἔλλειψη ἀρχιτεκτονικῶν συνόλων ἀπὸ τὴν νεολιθικὴ ἐποχὴ, στὴν ὁποία φυσικὰ ἀνήκουν ὅλα, ἐκτὸς ἀπὸ 2-3 ποὺ ἀνήκουν στὴν ΠΕΧ, στερεῖ τὴν ἐρευνα, ὅπως παρατηρεῖ ἡ Gimbutas, ἀπὸ συμπεράσματα ποὺ ἀφοροῦν τὴν χρῆση κ.λ. τῶν εἰδωλίων. Ὅπωςδὴποτε ὅμως καὶ αὐτὸ καθαυτὸ τὸ πολυποικίλο ὕλικό, δίνει ἄλλη διάσταση στὴν νεολιθικὴ ἐρευνα τῆς περιοχῆς, κυρίως ὅταν θὰ συνδυασθεῖ μὲ τὴν δημοσίευση καὶ τοῦ ὕλικου ἀπὸ τὸ Ντικίλι. Τὰς ποὺ παρουσιάζει ἀνάλογη ἡ καὶ μεγαλύτερη πολυμορφία. Ἀπὸ τοὺς Σιταγροὺς προκύπτουν, κατὰ τὴν Gimbutas, πολλὰ στοιχεία γιὰ τὴν ἀνδρική καὶ γυναικεία ἐνδυμασία, τὰ προσώπετα, τὰ σύμβολα τῆς διαίτησης τῆς ζωῆς, τοὺς διαφόρους τύπους εἰδωλίων ποὺ σχετίζονται μὲ θεότητες καί, τέλος, τὰ μυθικὰ ζῶα. Ἀνεξάρτητα μὲ τὸ ἂν θὰ μπορούσε νὰ δεγθεῖ κανεὶς ὅλους αὐτοὺς τοὺς χαρακτηρισμοὺς τῆς Gimbutas, ἐκεῖνα ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν σίγουρα εἶναι τὰ ἑξῆς: 1. Ἀναφέρονται, μὲ ὀχι πολὺ συστηματικὸ χαρακτῆρα, οἱ βαλκανικὲς μορφολογικὲς ἀντιστοιχίες, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ γίνεται ἄρκετὰ ἀνάγλυψη ἡ ἰδιαίτερότητα τῶν οἰκισμῶν, καὶ 2. Δημιουργοῦνται οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἀποδοχὴ ἢ ἀπόρριψη ἀπόψεων ἡ ἐρμηνειῶν ποὺ δὲν ἔχουν συγκεκριμένη μεθοδολογικὴ βάση, ἀλλὰ, ἀσυνειδήτητα ἴσως, χρησιμοποιοῦν τὴν ἐθνογραφικὴ ἀναλογία ἢ θρησκευολογικὰ στοιχεία ἀπὸ ἱστορικὲς καὶ μὴ (π.χ. αἰγαιακὸς πολιτισμὸς) περιόδους τῆς Εὐρώπης καὶ πάντως μᾶς κάνουν νὰ συνειδητοποιοῦμε ὅτι τὸ θέμα προσφέρεται γιὰ μιὰ οὐσιαστικὴ μελέτη, ἡ μᾶλλον μελέτες, μὲ πολὺ οὐσιαστικὸ περιεχόμενο καὶ πολλὰς θεωρητικὲς

άπαρχές.

Στό 10. Κεφάλαιο ή Ernestine Elster ασχολείται με τὰ τριποδικά άγγεια, με τὰ άγγεια με μορφές ζώων ή διακοσμημένα με κεφάλι ζώου (plastic vessels), τὰ άγγεια με πόδια, καθώς και με τήν κοινωνική τους διάσταση (Tripods, Plastic Vessels, and Stands: A Fragmentary Collection of Social Ceramics). Όπως και με τὰ ειδώλια, έτσι και με τούς τρίποδες κ.λ. υπάρχει πλήρης κάλυψη από πλευράς σχεδίων και φωτογραφιών και για πρώτη φορά έρχεται στη δημοσιότητα τόσο πολύ ύλικό από τὰ τόσο χαρακτηριστικά αυτά είδη άγγείων, τὰ όποία υπάρχουν σε όλους σχεδόν τούς οικισμούς της Ένατολικής Μακεδονίας, αλλά είναι άνύπαρκα περίπου στους οικισμούς της Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας. Έ διαπραγμάτευση είναι πληρέστατη και καλύπτει όλα τὰ θέματα: είδος άγγείου (τρίποδες, άγγεια με πλαστική διακόσμηση, ύποστατά, μεγάλα άγγεια με εγχάρακτη διακόσμηση), περιγραφή, δομή, τεχνολογία (technology, δηλαδή τρόπος κατασκευής), φινιρίσμα και διακόσμηση, τυπολογία και χρονολόγηση, διασπορά στον χώρο και, τέλος, γενική συζήτηση, όπου τίθεται και τó ζήτημα της έρμηνείας. Έ άποψη για τήν χρήση των τρίποδων με κυλινδρικά πόδια, ή με πόδια τριγωνικής τομής και εγχάρακτη διακόσμηση, ως λυχναρίων, ή θυματιών χώρων (όχι με λατρευτική σημασία), άποψη που είχε διατυπώσει και ό Nandris, θά μπορούσε νά είναι πειστικότερη, άν θά ύπληξαν και ίχνη φωτιάς. Δυστυχώς, ούτε από τίς άνασκαφές της Δήμητρας έχει διαπιστωθεί κάτι τέτοιο. Πιο πειστική μοφ φαίνεται ή άποψη της Elster για τήν τοποθέτηση άρωματικών ούσιών. Τό ότι θά αντιπροσώπευε κάθε ένα από αυτά ένα συγκεκριμένο κλάν ή ομάδα ανθρώπων με συγγενικούς δεσμούς (kin group) και ότι (σ. 312) «...they may also be symbols with an arbitrary meaning, defined by the form and patterns of incisions may represent several levels of meaning...» δέν νομίζω ότι θά μπορούσαν νά είναι πειστικά, άφοφ τὰ εγχάρακτα μοτίβα είναι άρκετά στερεότυπα και έντάσσονται στους διακοσμητικούς συρμούς της εγχάρακτης κεραμικής γενικά. Έ άποψη μου είναι δηλαδή ότι πρόκειται για άπλό χρηστικό άγγείο χωρίς κοινωνική διάσταση με τήν έννοια της «social ceramic». Άπό τό σύνολο του ύλικού των Σιταγρών, επίσης, δέν υπάρχει κανένα στοιγείο, τό όποίο θά μπορούσε νά άποδοθεί σε γραφή. Τό ίδιο, από όσο γνωρίζω, συμβαίνει και στα αντίστοιχα γνωστά άγγεια από τήν Βαλκανική. Έ συμμετοχή της Elster είναι πολύ ένημερωμένη και πλήρης, όπωσδήποτε όμως τό νά περιληφθεί στην διαπραγμάτευση του θέματος ή έννοια της κοινωνικής διάστασης των κεραμικών αυτών ειδών, μάλλον θά μπορούσε νά θεωρηθεί ύπερβολικό. Έξάλλου δέν καταβάλλεται προσπάθεια νά συνδεθεί τό θέμα με τήν σημερινή θεωρητική συζήτηση γύρω από τήν κοινωνική διάσταση της κεραμικής. Τήν συζήτηση αυτή τήν περιορίζει, έκ των πραγμάτων βεβαίως, στα τριποδικά άγγεια. Οι άναφερόμενες στό τέλος θέσεις του Rappoport είναι πολύ δλεαστικές για τὰ νεολιθικά πράγματα της Μακεδονίας και, άν λάβει κανείς ύπόψη τό σύνολο των μέχρι σήμερα γνώσεών μας, θά μπορούσαν νά γίνουν άποδεκτές, όχι όμως με βάση τὰ συγκεκριμένα αυτά άρχαιολογικά δεδομένα.

Στό 11. Κεφάλαιο ή J. M. Keighley ξεετάζει τήν κεραμική από τίς φάσεις I και II των Σιταγρών (The Pottery of Phases I and II). Έδη, με άφορμή τήν άναφορά μας στό τοφ 7. Κεφαλαίου (πολιτιστική άκολουθία), έκθέσαμε τὰ των άντιστοιχιών των διαφόρων κατηγοριών της Δήμητρας με τούς Σιταγρούς. Έ διαπραγμάτευση της Keighley, ή όποια έξάλλου έχει ασχοληθεί με τό ίδιο θέμα σε έπίπεδο μεταπτυχιακού αλλά και διδακτορικού, σε συνδυασμό με τὰ δεδομένα τοφ 7. Κεφαλαίου, είναι άρκετά πλήρης και λαμβάνει ύπόψη της, στό μέτρο του δυνατού, τὰ δεδομένα από άλλες βαλκανικές θέσεις.

Τὸ ἴδιο καὶ ἡ διαπραγμάτευση τοῦ R. K. Evans γιὰ τὴν κεραμικὴ τῆς φάσης III στὸ ἐπόμενο 13. Κεφάλαιο (The Pottery of Phase III). Ἡ συμβολὴ τοῦ Evans, ἐκτός ἀπὸ διάφορους χρησιμώτατους ποσοτικούς πίνακες, εἶναι σὲ πολλὰ θέματα πληρέστερη. Πάντως, καὶ ἡθελα νὰ ἐπαναλάβω ὅτι μία συγκριτικὴ μελέτῃ τῆς κεραμικῆς ἀπὸ τῇ Δήμητρα καὶ τοὺς Σιταγροὺς εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ οὐσιαστικὰ θέματα ποὺ προσφέρονται τώρα στὴν νεολιθικὴ ἔρευνα. Στὴν μελέτῃ αὐτὴ βεβαίως θὰ ἦταν ἀπαραίτητο νὰ περιληφθεῖ ἡ συγκριτικὴ μελέτῃ τῶν διακοσμητικῶν μοτίβων ὅλων τῶν γραπτῶν κατηγοριῶν. Τὸ ὕλικο αὐτὸ πράγματι προσφέρεται γιὰ τὴν προσέγγισι μίᾳς μεγάλῃς εὐρύτητος θεμάτων ποὺ ἀπασχολοῦν τὴν ἀρχαιολογικὴ καὶ ἀνθρωπολογικὴ πρακτικὴ καὶ θεωρητικὴ ἔρευνα.

Μία διόρθωση: προϊστορικός οἰκισμός Σώστης (Sostis) δὲν ὑπάρχει. Προφανῶς τὰ ἀναφερόμενα σχετικὰ μὲ τὴν ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ τῶν οἰκισμῶν Στίβος Α καὶ Β (σ. 365): ἀπὸ τὰ γνωστὰ ἐπιφανειακά δεδομένα δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀντιπροσωπεύονται φάσεις παλαιότερες ἀπὸ τὶς διμηνιακές. Ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι ἓνα ἐπουσιῶδες θέμα. Ἡ διαπραγμάτευση τοῦ Evans, ἔχω τὴ γνώμη, προσφέρεται ἀκόμη καὶ ὡς πρότυπο σὲ μελλοντικὰ ἀνάλογες ἐργασίες, ἰδιαίτερα ἀπὸ ἀνασκαφές μὲ τέτοια πολυμορφία, γραπτῶν ἰδίως, κεραμικῶν κατηγοριῶν.

Στὸ 13. Κεφάλαιο ὁ Α. Sherratt ἐκθέτει τὰ τῆς κεραμικῆς τῆς ΠΕΧ (The Pottery of Phase IV and V: The Early Bronze Age). Οἱ γενικοῦ χαρακτήρα σελίδες τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ μὲ τὶς ὁποῖες προσπαθεῖ νὰ ἐντάξει τὰ δεδομένα τῆς ΠΕΧ κεραμικῆς τῶν Σιταγρῶν στὸν εὐρύτερο βαλκανικὸ χῶρο καὶ τὸν μικρασιατικὸ, εἶναι πολὺ κατασταλαγμένες καὶ χρήσιμες. Στὴν ἐξέτασι τῆς κεραμικῆς θὰ μπορούσε νὰ λάβει κανεὶς ὑπόψιν τοῦ καὶ τὰ δεδομένα ἀπὸ τὶς ἄλλες θέσεις, δηλαδὴ Ντικίλι Τάς, Ἀγγίστα (Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1980) καὶ κυρίως τὴν Πεντάπολη (Γραμμένος 1981), ἐφόσον βεβαίως τὰ χρονικά ὅρια τῆς ἐκδοσης τοῦ τόμου θὰ τὸ ἐπέτρεπαν. Σίγουρα τὰ χρονικά ὅρια δὲν ἐπέτρεπαν νὰ ληφθοῦν ὑπόψιν τὰ δεδομένα τοῦ Καστανά (Aslanis 1985) καὶ τώρα μᾶλλον θὰ χρειαζόταν μία συγκεντρωτικὴ μελέτῃ, παρὰ τὶς σοβαρὰς μεθοδολογικὰς καὶ λοιπὰς (καὶ χρονολογικὰς) διαφορὰς ἀνάμεσα στὶς δύο σχολές. Μία ἀρχικὴ προσωπικὴ μου ἐκτίμησις εἶναι ὅτι, παρὰ τὴν μικρὴ σχετικὰ ἀπόστασι μετὰ τῶν οἰκισμῶν Πεντάπολης καὶ Σιταγρῶν, ἡ κεραμικὴ διαφοροποίησις εἶναι ἐμφανὲς, ἐμφανέστερη κατὰ πολὺ ἀπὸ τὴν νεολιθικὴ σὲ ἀντίστοιχες ἀποστάσεις καὶ εἰδικὰ τὸ θέμα αὐτὸ, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ ἐπιφανειακά δεδομένα, θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελέσει ἀντικείμενο συστηματικῆς μελέτης. Ἡ ἐργασία τοῦ Sherratt, τέλος, θὰ μπορούσε νὰ εἶναι πολὺ πιὸ ὁλοκληρωμένη στὸ θέμα τῆς τυπολογίας, τῆς ποσοτικῆς κατὰ στρώμα ἀντιπροσώπευσης τῶν διαφορῶν τύπων κ.λ. Ἐξαιρετικὰ χρήσιμος καὶ πολὺτιμος εἶναι ὁ πίνακας τῶν ραδιοχρονολογήσεων ποὺ παραθέτει ὁ Sherratt*.

Στὸ 14., καὶ τελευταῖο, Κεφάλαιο ὁ Renfrew ὁλοκληρώνει τὸν πρῶτο τόμο μὲ τὴν ἐνταξί τῶν Σιταγρῶν στὴν εὐρωπαϊκὴ προϊστορία. Ὁ Renfrew, ἀφοῦ ἀναφέρει ὅτι σκοποὶ τῆς ἔρευνας ἦταν (σ. 477) «...to investigate the environment and the material culture of the area in order better to understand the nature and the economic and social bases for the richness and diversity seen in the prehistoric remains», ἐπαναλαμβάνει τὶς σωστές, κατὰ τὴ γνώμη μου (Γραμμένος 1984, 1987), θέσεις του γιὰ τὴν αὐτονομία τῆς ἐξέλιξης στὴ Βαλκανικὴ σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα. Ἰδιαίτερα τὰ ἀνυπερέβαινα αὐτὸν χρόνο-

* Τὸ δυστύχημα καὶ μὲ τὴν ἀνασκαφὴ αὐτὴ εἶναι ὅτι στὰ «νεκρὰ» στρώματα 40-33 δὲν βρέθηκε δειγμα C14 (σ. 173, 176, Fig. 8.2) ἀλλὰ, παρόλα αὐτὰ, θὰ ἔλεγα ὅτι ἡ ἐπίχωσή τους θὰ μπορούσε νὰ δικαιολογήσει ἓνα «κενὸ» 500-600 ἐτῶν.

λογικό ζήτημα με άφορμή την παρουσία black on red κεραμικής σε στρώμα της ΠΕΧ των Πευκακίων, θά μπορούσαν να διαβαστούν σε συνδυασμό με όσα προσπάθησα πρόσφατα να διαπραγματευθώ (Γραμμένος 1984, 101 κ.έξ.).

Όσα περί κυκλοτερούς, χρονικά και χωρικά, κίνησης αναφέρει ο Renfrew (Αίγαιο, Θεσσαλία, Νότια Γιουγκοσλαβία, Βουλγαρία, Ανατολική Μακεδονία), είναι αρκετά πειστικά, αν και η επιφανειακή και η ανασκαφική έρευνα θά μπορούσαν να τά ανατρέψουν ανά πάσα στιγμή. Άρκει να θυμηθεί κανείς ότι στη Μεσημεριάτικη τούμπα της Δυτικής Χαλκιδικής αντιπροσωπεύεται επιφανειακά η φάση Σέσκλο (Γραμμένος 1984).

Νεότερα στοιχεία για τὰ όσα αναφέρει ο Renfrew σχετικά με τὰ χρονολογικά πρόβλήματα πού άφορούν την φάση Σιταγροί II (άναθεώρηση της φάσης Λάρισα κ.λ.) μπορεί να δεί κανείς στο Γραμμένος 1984. Οί γενικές άπόψεις πού κατόπιν αναφέρει ο Renfrew όχι τόσο για την φάση III όσο για την εποχή του χαλκού, αν και είναι κάπως υπεραπλουστευμένες, δέν άπομακρύνονται από τὰ κοινώς παραδεκτά πράγματα για την μεγαλύτερη μερίδα των προϊστορικών. Όπωςδήποτε για τὸ πρόβλημα, αν είναι πρόβλημα, της «τελικής νεολιθικής» (βλ. και Γραμμένος 1981, 128), μάλλον δέν προσφέρει άποψη ούσιαστική ή, πολύ περισσότερο, κάποια προσωρινή λύση. Ίσως ή άποψη του Renfrew ότι όσο σωρεύεται νέο ύλικό τόσο δξύνονται αντί να άμβλυνθούν τὰ προβλήματα, θά μπορούσε να ξεπερασθεί αν δινόταν στο μέλλον μεγαλύτερη έμφαση στην στρωματογραφική ανάλυση τομών σε προσφερόμενους βεβαίως οικισμούς.

Πρίν από την δημοσίευση και του 2. τόμου, εφόσον μάλιστα δέν παρatiθεται κάποιος όριστικός πίνακας των κεφαλαίων του (αναφέρεται σαφώς ότι θά περιέχεται τὸ παλαιοβοτανολογικό ύλικό, και οί μεταλλουργικές δραστηριότητες), δέν θά ήταν δυνατόν μιὰ όριστική άποτίμηση της προσφοράς αυτής, ή όποια, ούτως ή άλλως, είναι τεράστια. Σαφώς, με την δημοσίευση των Σιταγρών, ή νεολιθική έρευνα στη Βαλκανική άποκτὰ άλλη διάσταση. Ή έρευνα αυτή άποτελεί σίγουρα μιὰ από τις πιό ολοκληρωμένες προσπάθειες σε εύρωπαϊκό επίπεδο, κυρίως γιατί προϋποθέτει όλες τις θεωρητικές και πρακτικές άναζητήσεις της δεκαετίας του 70. Στο μεταξύ ή θεωρητική έρευνα, άρχαιολογική και ανθρωπολογική, συνδυαζόμενη και, στο μέτρο του δυνατό, με την άρχαιολογική πράξη, θά είχε να έπιδείξει στις μέρες μας—και πρώτος ο Renfrew θά τὸ έκανε αυτό—, μιὰ σειρά από πολλά νέα έρωτήματα, τὰ όποια θά μπορούσαν να άπαντηθούν ή με την εκ νέου προσέγγιση των δεδομένων πού δημοσιεύτηκαν και θά δημοσιευθούν, ή με την συνέχιση μιὰς ανασκαφικής έρευνας με άλλους στόχους. Πάντως φαίνεται ότι τὰ πράγματα επιβάλλουν οί μελλοντικές προσεγγίσεις να μην έχουν θεωρητική μονομέρεια, αλλά να λαμβάνουν ύπόψη τους τὸ σύνολο των θεωρητικών εκδοχών πού έχουν προταθεί τὰ τελευταία χρόνια. Άλλά στο σημείο αυτό θίγεται ένα μεγάλο θέμα. Τὸ θέμα δηλαδή κατὰ πόσο οί άλλες θεωρητικές άρχαιολογικές τάσεις, εκτός από την νεοαρχαιολογική, θά μπορούσαν να προτείνουν ανασκαφικές πρακτικές. Ένωθ την μαρξιστική άποψη και την συμβολική-στρουκτουραλιστική άποψη με όλες τους τις προεκτάσεις στην ανθρωπολογία ή, πολύ πρόσφατα, την σημειωτική. Ούτως ή άλλως ή διαδικασία για την ένταξη της άρχαιολογίας στις σύγχρονες πνευματικές άναζητήσεις δέν είναι μιὰ καινούρια ύπόθεση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Aslanis 1985: Ioannis Aslanis, Kastanas, Die Frühbronzezeitlichen Funde und Befunde, Präh. Archäol. in Südosteuropa, Band 4, Wissenschaftsverlag Volker Spiess, Berlin 1985.
- Γραμμένος 1975 (78): Δημήτριος Β. Γραμμένος, 'Από τούς προϊστορικούς οικισμούς της 'Ανατολικής Μακεδονίας, 'Αρχαιολογικό Δελτίο 30, 1975 (1978), 193 κ.έξ.
- Γραμμένος 1980: Δημήτριος Β. Γραμμένος, Συμπεράσματα από την μελέτη των προϊστορικών οικισμών της 'Ανατολικής Μακεδονίας, 'Η Καβάλα και η περιοχή της, Α' Τοπικό Συμπόσιο (ΙΜΧΑ), Θεσσαλονίκη 1980.
- Γραμμένος 1981: Δημήτριος Β. Γραμμένος, 'Ανασκαφή σὲ οικισμό τῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ (πρώιμης) στὴν Πεντάπολη τοῦ Ν. Σερρῶν, 'Αρχαιολογική 'Εφημερίς 1981 (Χρον.), 91 κ.έξ.
- Γραμμένος 1984: Δημήτριος Β. Γραμμένος, Νεολιθικὲς ἐρευνες στὴν 'Ανατολικὴ καὶ Κεντρικὴ Μακεδονία, Θεσσαλονίκη 1984 (Α.Π.Θ., διδ. διατρ.).
- Γραμμένος 1987: Δημήτριος Β. Γραμμένος, Νεολιθικά θέματα ἀπὸ τὴ Μακεδονία καὶ τὴν εὐρύτερὴ τῆς περιοχὴ (ὕπὸ ἔκδοσιν στὶς ἐκδόσεις τοῦ Ταμείου 'Αρχαιολογικῶν Πόρων).
- Fotiadis 1985: M. Fotiadis, Prehistoric Human Ecology in the Serres Basin, Northeastern Greece (Diss.), Indiana University, Bloomington 1985.
- Κουκούλη 1980: Χάιδω Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Οἰκισμὸς τῆς ὕστερης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ στὸ Σταθμὸ 'Αγγίστας Σερρῶν, 'Ανθρωπολογικά 1980, τευχ. 1, 54 κ.έξ.
- NE: Δ. Ρ. Θεοχάρης, Νεολιθικὴ 'Ελλάς, 'Αθήνα 1973 ('Εκδοσὴ τῆς 'Εθνικῆς Τραπεζῆς τῆς 'Ελλάδος).
- Renfrew 1972: Colin Renfrew, The Emergence of Civilisation, The Cyclades and the Aegean in the Third Millenium B.C., Methuen, 1972.
- Séfériades 1983: M. Séfériades, Dikili Tas: Introduction à la Préhistoire de la Macédoine Orientale, B.C.H. 107, 1983, 635 κ.έξ.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Β. ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ

'Αρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης